

УДК (UDC) 377 (091) (477) "18/19" : 305-055.2 (=411.16)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).716](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).716)

GYMNASIUM EDUCATION ACCORDING TO THE AUTOBIOGRAPHIES OF JEWISH GIRLS IN UKRAINE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES: MOTIVATION, ACCESSIBILITY, SIGNIFICANCE

*Oksana Drach*¹, *Oksana Babak*²

¹ Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
e-mail: o.drach@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

² Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
e-mail: o.babak1967@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9112-9327>

ABSTRACT

The purpose of the research to find out the importance of gymnasium education as a component of the training of Jewish girls in the late 19th and early 20th century in Ukraine according to their autobiographies. In particular, to identify the factors and circumstances that made it (not) possible to obtain a complete secondary education, to reconstruct the attitude of parents to the thorough education of their daughters, to find out the importance of studying in a gymnasium for the self-identification of Jewish girls.

The scientific novelty of the research results is to clarify the role of gymnasium education as a component of the training of Jewish daughters through the deconstruction of their autobiographical consciousness, which deepens the socio-cultural characteristics of the female personality of the modern era.

Conclusions. It has been proven that in Jewish families, new views regarding the socialization of daughters were spreading, whose professional training was supposed to be the result of their education and the basis of independent earnings.

The general strategy of acculturation is implemented by a part of Jewish families through the education of their daughters in the nearest primary education institutions - public schools. The results of the initial education of Jewish schoolgirls were the deepening of internal potential, the formation of discipline, and the skills of social interaction with Others.

The majority of Jewish girls (61.1%) did not attend elementary school. The parents aimed for their daughters to enter a secondary education institution - a female gymnasium, which was preceded by thorough preparation for the entrance exam. However, only a little more than 1/3 of Jewish daughters were able to benefit from a full gymnasium education (grades I-VII). The factors that reduced the stay of Jewish girls in gymnasium have been discovered, in particular, the daughter's gymnasium education, which was not planned by the parents; living in a remote town; difficulties with admission to the local gymnasium; failure in the entrance exam to the institution. The autobiographical consciousness of Jewish girls confirms their awareness of the dominant cultural patterns of the era regarding the need to study, and purposeful actions to obtain a high school diploma through self-education testify to its high social motivation and cultural significance. The dream certificate of the women's gymnasium became a ticket to another, better world, and symbolized a real spiritual breakthrough for its owners not only beyond the pale of permanent Jewish settlement, but also beyond the traditional world, limited for a woman only to the home and children.

Keywords: autobiography, gymnasium education, Jewish girls, Jewish homeland, motivation, home education, Jewish parents, Jewish daughters

ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА ЗА АВТОБІОГРАФІЯМИ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІВЧАТ УКРАЇНИ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ.: МОТИВАЦІЯ, ДОСТУПНІСТЬ, ЗНАЧУЩІСТЬ

Оксана Драч¹, Оксана Бабак²

¹ Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
e-mail: o.drach@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

² Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
(Кропивницький, Україна)
e-mail: o.babak1967@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9112-9327>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – з'ясувати значущість гімназійної освіти як складника підготовки єврейських дівчат кінця 19 – початку 20 ст. в Україні за їхніми автобіографіями. Зокрема, виявити чинники й обставини, що у(не)можливілювали здобуття повної середньої освіти, реконструювати ставлення батьків до ґрунтовної освіти доньок, з'ясувати важливість навчання в гімназії для самоідентифікації єврейських дівчат.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у з'ясуванні ролі гімназійної освіти як складника підготовки єврейських доньок через деконструкцію їхньої автобіографічної свідомості, що поглиблює соціокультурні характеристики жіночої особистості модерної доби.

Висновки. Нові погляди щодо соціалізації доньок поширюються в єврейських родинях України, професійна підготовка яких мала стати підсумком їхнього навчання й основою самостійних заробітків. Загальна стратегія акультурації реалізується частиною юдейських родин через навчання доньок у найближчих закладах початкової освіти – народних училищах. Результатами початкового навчання єврейських учениць було поглиблення внутрішнього потенціалу, формування дисциплінованості, навичок соціальної взаємодії з іншими.

Більшість єврейських дівчат (61,1%) оминули етап відвідування початкової школи. Батьки націлювали доньок на вступ до закладу середньої освіти – жіночої гімназії, чому передувала ґрунтовна підготовка до вступного іспиту. Доведено, що близько $\frac{1}{3}$ єврейських доньок змогли скористатися повним курсом гімназійної освіти (I-VII класи). Встановлено чинники, що скорочували перебування дівчат-юдейок у гімназії. Зокрема, непланована батьками гімназійна освіта доньки; проживання у віддаленому містечку; труднощі зі вступом до місцевої гімназії; провал на вступному іспиті до закладу.

Автобіографічна свідомість єврейських дівчат підтверджує усвідомлення ними панівних культурних патернів епохи щодо необхідності вчитися, а цілеспрямовані дії на здобуття гімназійного свідоцтва через самоосвіту засвідчують його високу соціальну мотивацію та культурну значущість. Омріяний атестат жіночої гімназії ставав перепусткою до іншого, кращого світу, і символізував для його власниць дійсний духовний прорив – не лише за смугу постійної єврейської осілости, а й за рамки традиційного світу, обмеженого для жінки лише домом і дітьми.

Ключові слова: автобіографія, гімназійна освіта, єврейські дівчата, єврейські родини, мотивація, домашня підготовка, батьки-євреї, єврейські доньки

Вступ

Світові глобалізаційні виклики актуалізують вивчення досвіду трансформацій минувшини, насамперед, в Європі. Доба Модерну, зміст якої визначало поширення / засвоєння цінностей Просвітництва та культури Заходу, прискорила непрості процеси секуляризації і модернізації народів тогочасних імперій. Емансипацію та європеїзацію зазнало юдейське населення колишніх земель Речі Посполитої, нормативно-правовими актами закріплене у смузі осілости Російської імперії. Поширення ідей, навичок і культури мислення Заходу передбачало формування нового типу свідомості індивіда, тому головні змагання за духовність єврейської громади відбувалися на ниві мови, грамотності та освіти. Звернемося до розгляду зазначених соціокультурних процесів в Україні, де за даними перепису населення 1897 р. проживало 1 644 488 євреїв¹.

Вихідні умови постановки проблеми визначає гендерно-конфесійний аспект звіту попечителя Київського навчального округу за 1905 р., за яким у жіночих середніх закладах округу частка учениць-юдейок становила 32,12% контингенту, тобто майже $\frac{1}{3}$ ². В окремих приватних жіночих гімназіях чисельність єврейок сягала $\frac{2}{3}$ і більше учениць закладу. Приміром, у Житомирській гімназії Тимашової єврейок було 70,9%, у Могилів-Подільській гімназії Ринденко – 66%, Київській прогімназії Браткової – 64,3%, Київській гімназії Євсєєвої – 68,8%³. Виходить, що батьки-юдеї модерної доби дієво використовували поширені у державі заклади середньої жіночої освіти – жіночі гімназії та прогімназії – для навчання власних доньок.

Виявлений факт відображає не лише ситуацію у середній жіночій школі України. Попри чітку регламентацію (3-10%) владою Російської імперії процентних норм прийому юдеїв до середніх і вищих навчальних закладів держави серед слухачок Вищих жіночих курсів (ВЖК) початку 20 ст. наявна значна чисельність єврейських жінок. Приміром, на Київських ВЖК питома вага юдейок становила – 25,4%; на Одеських – 53%; на Харківських – 17,4%⁴. На нашу думку, зазначені дані промовисто засвідчують зрушення у сімейному укладі єврейських родин щодо освітньої підготовки доньок та їхньої подальшої життєвої реалізації.

Метою статті визначено: з'ясувати значущість гімназійної освіти, як складника підготовки єврейських дівчат кінця 19 – початку 20 ст. в Україні, за їхніми автобіографіями. Зокрема, виявити чинники й обставини, що у(не)можливліювали здобуття повної середньої освіти, реконструювати ставлення батьків до ґрунтовної освіти доньок, з'ясувати важливість навчання в гімназії для самоідентифікації єврейських дівчат.

Огляд літератури

Пояснити значне представництво юдейок серед учениць гімназій і курсисток на початку 20 ст. важливо не лише для доповнення історії східноєвропейських євреїв гендерним компонентом, а історії жіночої освіти модерної доби – етнічною. Нині

¹ Гриневич Л.В., Гриневич В.А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. С. 75.

² Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1907. № IX. С. 44.

³ Ibid. С. 45.

⁴ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 438, 511.

проблематика соціальних змін спонукає науковців корелювати колективний та індивідуальний рівень зрушень, що у перспективі дослідження розширить розуміння жіночої особистості модерну. Такий дослідницький вектор набуває актуальності з огляду на усталений у науковій літературі пріоритет вивчення державно-політичних та адміністративно-правових заходів Російської імперії щодо єврейського населення протягом 19 – початку 20 ст.⁵ Ракурс вивчення урядової політики щодо допуску юдеїв до імперської вищої школи розширено дослідником О.Івановим, який сформував узагальнюючий портрет єврейського студентства початку 20 ст., окремі аспекти якого представляють і курсисток-юдейок⁶.

Водночас міждисциплінарність сучасної гуманітаристики, запозичення істориками дослідницьких підходів соціальної психології та культурної антропології, поглиблення мікроісторичних практик зумовили досягнення суб'єктивних ментальних світів певних соціальних груп і з'ясування системи ідей і понять, що лежать в основі людської дії. Світова юдаїка початку 21 ст. дієво надолужує гендерний підхід у контексті соціокультурної історії євреїв Східної Європи. Дослідниця І.Паруш (Iris Parush) поглибила розуміння освіченості єврейських жінок в Європі протягом 19 ст., переконливо аргументувала їхню важливу роль у поширенні просвітницького духу модернізації та секуляризації⁷. Праці Е.Адлер (Eliyana Adler) присвячені вивченню становлення та функціонування приватних шкіл для єврейських дівчат у районах розселення євреїв у Російській імперії протягом 1831-1881 рр.⁸ Є.Аврутін (Eugene Avrutin) і Р.Грін (Robert Greene) звернулися до переосмислення жіночого досвіду імперської доби, зокрема автобіографії Анни Вигодської, яка була представницею емансипованої частини єврейської молоді⁹. Представлено і новітні міркування щодо емоційного тла поширення радикалізму серед єврейських жінок у Російській імперії¹⁰. Поглиблено розуміння умов проживання євреїв у Києві 19 – початку 20 ст. та їхніх освітніх запитів¹¹.

⁵ Безаров А. Особенности государственной политики в еврейском вопросе в эпоху Александра III. *Материалы Шестнадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по юдаике*. Ч. 3. Москва, 2009. С. 44-54; Безаров О.Т. Еврейское питання в Російській імперії у 1881-1894 роках: еволюція державної політики. Чернівці: Наші книги, 2010; Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ. *Україна-Європа-Світ*. 2014. Вип. 14. С. 183-193; Сафонов А.А., Наумов И.А. Ограничение прав еврейского населения Российской империи в доступе к высшему образованию в конце XIX – начале XX века. *Гражданское общество в России и за рубежом*. 2013. № 3. С. 36-41; Ульянова О.С. Возможности получения образования евреями в Российской империи во второй половине XIX – начале XX столетия. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 416. DOI: 10.17223/15617793/416/23

⁶ Иванов А.Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX в. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва: Новый хронограф, 2007.

⁷ Parush I. *Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*. Waltham, MA; Hanover, NH, 2004.

⁸ Adler E.R. Rediscovering Schools for Jewish Girls in Tsarist Russia. *East European Jewish Affairs*. 2004. Vol. 34. № 2. P. 139-150. DOI: 10.1080/1350167052000340922; Adler E.R. In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia. Detroit: Wayne State University Press, 2011.

⁹ Avrutin E.M., Greene R.H. Introduction. *The Story of a Life: Memoirs of a Young Jewish Woman in the Russian Empire*. Eugene M. Avrutin, Robert H. Greene editor. Northern Illinois University Press, 2011.

¹⁰ Hertz D. Dangerous Politics, Dangerous Liaisons: Love and Terror among Jewish Women Radicals in Czarist Russia. *Histoire, économie & société*. 2014. № 4. P. 94-109. DOI: 10.3917/hes.144.0094

¹¹ Khiterer V. How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860-1917. *Polin: Studies in Polish Jewry*. 2018. № 30. P. 155-179.

Жіночий досвід акультурації єврейок Російської імперії став предметом уваги у фокусі переходу з одного «культурного світу» в інший: від жорстко регламентованої, традиційної культури євреїв до світу доміантної європеїзованої російської культури¹². Ю. Єрмак поглиблює студювання панівних традицій виховання дівчаток в єврейських сім'ях пізньої імперської доби¹³. Започатковано вивчення атмосфери єврейських родин, дитинства й освітніх стратегій щодо доньок через вивчення автобіографічного нарративу останніх¹⁴.

Зважаючи на підходи та напрацювання попередників, послуговуємося положенням американського дослідника Б. Натанса, що «зустріч з модерном» євреїв Російської імперії містила широке прагнення останніх до громадянської емансипації¹⁵. Для нас важливо поглибити такий дослідницький вектор гендерним компонентом, зокрема вивірити, чи механізм модернізації юдеїв у формі соціальної інтеграції спрацьовував серед доньок. Чи вдалося єврейським дівчатам «вирватися» за межу осілості не стільки просторово, скільки психологічно: здолати батьківські побоювання, власні страхи, гендерні упередження та наслідувати апробовані чоловіками шляхи / канали прориву – ґрунтовна освіта і професійна кваліфікація.

Методологію дослідження сформували сучасні методики вивчення особових документів, де обґрунтовано взаємозв'язок Я-концепції й автобіографічної пам'яті у життєписах про себе, важливу роль панівних культурних нарративів у формуванні автобіографічної свідомості індивіда¹⁶.

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Джерельною базою дослідження слугуватимуть автобіографії слухачок медичного відділення Київських вищих жіночих курсів, написані власноруч російською мовою протягом грудня 1913 – січня 1914 рр. у зв'язку зі складанням

¹² *Соболевская О.А.* Проблема преодоления культурных границ в мемуарах еврейских женщин второй половины XIX века. *Народы, культуры и социальные процессы на пограничье*. Материалы Международной научно-практической конференции. Гродно, 22-23 февраля / Е.М. Бабосов (отв. ред.). Гродно: ГрГУ, 2010. С. 372-376; *Ермак Ю.Г.* Еврейские свадебные обычаи в женских мемуарах XIX – начала XX в. *Вестник Брэскага ўніверсітэта*. Серія 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. 2016. № 1. С. 84-90.

¹³ *Ермак Ю.Г.* Семейное воспитание еврейской девочки во второй половине XIX века. *Шлях у науку*. Збірник наукових артыкулаў да 55-годдзя студэнцкага навукова-даследчага гісторыка-краязнаўчага гуртка «НіКа» / Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»; рэдкал.: *Н.А. Івашчанка*. Гродна, 2011. С. 227-230; *Ермак Ю.* Этнопедагогические традиции женского еврейского воспитания в конце XIX – начале XX века. *Revista de Etnologie și Culturologie*. 2018. Vol. XXIII. P. 83-91.

¹⁴ *Drach O.* "Childhood Left the Brightest Memories": Early Years Described in the Autobiographies of Jewish Female Students in the Early 20th Century. *Scripta Judaica Cracoviensia*. 2021. Vol. 19. P. 43-64. DOI: 10.4467/20843925SJ.21.004.16413; *Drach O.* "Efforts and labour defeat all resistance": autobiographies of Jewish female students of the early twentieth century about the path to higher medical education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № 22 (4). DOI: 10.1080/14725886.2022.2044727

¹⁵ *Натанс Б.* За чертой: Евреи встречаются с позднимперской Россией / пер. *А.Е. Локишин*. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 21.

¹⁶ *Buckner J.P., Fivush R.* Gender and Self in Children's Autobiographical Narratives. *Applied Cognitive Psychology*. 1998. Vol. 12. № 4. P. 407-429; *Nelson K., Fivush R.* The Development of Autobiographical Memory, Autobiographical Narratives, and Autobiographical Consciousness. *Psychological Reports*. 2020. № 123 (1). P. 71-96. DOI: 10.1177/0033294119852574

іспитів із додаткових предметів за курс чоловічої гімназії при Київському навчальному окрузі¹⁷. Документи написані у довільній формі, різняться формальними розмірами (від кількох абзаців до кількох аркушів) і змістовими підходами до викладу сутнісних етапів та явищ минулого життя курсисток. З 66 дівочих автобіографій, представлених в архівній справі, виявлено его-документи 30 єврейських дівчат. 3-поміж них предметом спеціального дослідження стали 18 автобіографій єврейок, які народилися чи постійно проживали в Україні. Більшість з них (15 осіб) слухачки 1-2 курсу медичного відділення Київських ВЖК, які вступили до закладу в 1912 чи 1913 р.; двоє – Куценок, Гуревич-Уманська – випускниці університетів Європи. Виняток становить Синявська, яка подала документи для складання іспитів на атестат зрілості, сподіваючись у такий спосіб здобути шанс стати курсисткою-медичкою.

Зауважимо щодо соціально-демографічних характеристик єврейських дівчат, встановлених під час аналізу автобіографічного наративу.

Персональні дані. Повну інформацію (прізвище, ім'я і по-батькові) маємо про 5 єврейських курсисток, про решту – часткову, зокрема, 9 осіб зазначили ім'я та прізвище чи ініціали, 4 осіб – тільки прізвище.

Вік 12 єврейських дівчат точно відомий, шестеро (Духіна, Шехтман, Бравер, Синявська, Лейтман, Гуревич-Уманська) не позначили в автобіографії рік свого народження. Групування за віковими параметрами 12 єврейок-медичок виявило, що на час написання документу (грудень 1913 – початок січня 1914 рр.) абсолютна більшість (91,7%) дівчат мала 19 і більше років. Виняток становить Удель-Рухля Цеховна Байдик, яка вказала в автобіографії 1896 рік народження, отже мала 17 років. Найстаршою стала випускниця Нансійської академії (Франція) Л.Б. Куценок, якій на час складання іспитів виповнився 31 рік¹⁸. Відзначимо, що 41,6% серед аналізованих нами єврейських слухачок були повнолітніми особами – мали понад 21 рік. Решта курсисток-медичок юридично перебували під владою родин, тому письмова згода батьків чи опікунів на їхнє навчання була обов'язковою серед документів для вступу на ВЖК.

Соціальне походження єврейських дівчат. Основний масив дописувачок в автобіографії не вказали свого соціального походження. Лише окремі зазначили в документі так: «батько – кравець», «батько мав буфет на пароплаві», «батьки не були багатими». Оскільки більшість із них проживали у невеликих містечках чи селищах України, то походили дівчата з торгівельно-підприємницьких родин.

Чим зумовлено мовчання єврейок про сферу діяльності родини? Припускаємо, що чинником незгадування про своє соціальне походження була непрестижність праці батьків з погляду нового середовища – інтелігентного товариства, з яким курсистки-медички себе ідентифікували. Вважаємо, що більшість єврейських дівчат свідомо уникала цього пункту, чому сприяла довільна форма автобіографії. Обравши шлях здобуття вищої медичної освіти, доньки виявили намір виходу за межі соціального середовища батьківської родини через здобуття престижного фаху та доступу до високооплачуваної праці¹⁹. До загального бажання змінити

¹⁷ Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. 90 арк.

¹⁸ Ibid. Арк. 73.

¹⁹ Про можливість виходу дівчат зі свого соціального стану (соціальне походження від народження вели від батька) завдяки отриманню гімназійної освіти неодноразово лякали публіку ретрогради. Вони відображали настрої консерваторів у верхах влади, які були

соціальні обставини свого життя, додавалося й усвідомлене прагнення дівчат самостійності та незалежності від батьків, що виявили опитування гімназисток початку 20 ст.²⁰

ПОЧАТКОВІ ОСВІТНІ СТУДІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ДОНЬОК

Наявність дітей, їхня вихованість та освіченість у візії юдейської громади була маркером, який демонстрував ставлення Бога до сім'ї. Народження нащадків освячувало шлюбний союз подружжя. Для родини не було більш важливішої та почесної місії, ніж виховання дітей. Нащадків у єврейських родинах сприймали як безцінний дар, вони були центром життя батьків. Властиве юдеям особливо піклувальне ставлення до дитини втілено у визнанні євреїв «нацією дітоцентризму»²¹.

Дійсно, родина та рідня були значущим чинником формування дівочої особистості у сім'ях євреїв України. Окремі курсистки в автобіографіях деталізують обставини родинного піклування. Софія Лейтман, уродженка маленького містечка Київської губернії²², пов'язала «безжурне і веселе дитинство у колі сестер і брата» з «турботливим піклуванням і численною ріднею, зокрема матері»²³. Сарра Стремоська, уродженка с. Покровське Олександрівського повіту Катеринославської губернії, в автобіографії чітко наголосила на вагомій ролі батьків у її домашньому вихованні. «Вони неухильно стежили за кожним кроком мого дитячого життя, що вплинуло на моє подальше життя. Найменша спроба з мого боку ухилитися від їхнього спостережливого погляду була щоразу вчасно помічена. Водночас, помітивши в мені добрі зачатки натури, вони докладали зусилля, щоб розвинути ці добрі сторони мого ества»²⁴.

Перші освітні ази доньки зазвичай отримували в сім'ї. У родинах євреїв практикували ранній початок освоєння грамоти²⁵. Вивчення дівочих автобіографічних наративів переконує, що батьки приймали рішення про їхнє навчання під впливом конкретних сімейних обставин та умов, а не досягненню донькою певного віку. Приміром, Фрума-Сара Берман із Білої Церкви зазначила, що першою вчителькою була мама, яка навчила її читати на п'ятому чи шостому році життя²⁶.

противниками загальнодоступної жіночої середньої освіти в державі, що динамічно розвивалася з 1858 р. В умовах контрреформ 1880-х років у Російській імперії консерватори домоглися створення спеціальної державної комісії з реформування жіночої освіти, серед чинників роботи якої було чітко визначено: «Прагнення випускниць середніх закладів до вступу на різні курси в державі та за кордоном через *хибні бажання вийти з родини і свого середовища* (курсив наш. – Авт.); приваблення свідомством учительки до середньої школи осіб, які мали обмежитися елементарною освітою» (детальніше див.. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії... С. 191).

²⁰ Рыбников Н. Идеалы гимназисток. Очерк по психологии юности. Москва, 1916. С. 44.

²¹ Соболевская О. Гончаров В. Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы. Донецк: Норд-Пресс, 2005. С. 299.

²² В автобіографії С. Лейтман не вказала назву населеного пункту, якого на початку документу позначила як «маленьке містечко». Далі по тексту, порівнюючи нові обставини життя у зв'язку з переїздом сім'ї до Самари, до української минувшину проживання родини застосовує слово «село».

²³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 45.

²⁴ Ibid. Арк. 58.

²⁵ Соболевская О., Гончаров В. Евреи Гродненщины... С. 304.

²⁶ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 35.

Освоєння грамоти було чинником змін дівочого дитинства, що засвідчує аналіз їхніх автобіографій. Окремі авторки свідомо підкреслили цю зовнішню обставину в наративі, що започаткувала новий етап їхнього дорослішання. Влучно зауважила Удель-Рухля Байдик з містечка Полонне, де безхмарно минуло її дитинство на лоні сільського життя: «Безтурботні роки швидко скінчилися: на шостому році я почала навчання»²⁷. Вона охоче взялася за книжки і безмежно раділа самостійним здобуткам у читанні та письмі. С. Лейтман відзначила в автобіографії, що читати навчилася рано, а найбільше її захоплювали казки про добрих фей і пригоди. Активне читання впливало на розвиток уяви і фантазії єврейської дівчинки, яка, за власним зізнанням, годинами могла розповідати придумані нею казки, а виняткова увага дітлахів-слухачів тільки підбадьорювала та надихала маленьку оповідачку²⁸. Марія Бравер, яка провела дитинство у м. Білопілля Бердичівського повіту Київської губернії, лаконічно резюмувала, що «життя минуло безтурботно, але недовго – у сім років почала вчитися»²⁹. Нехама Савранська із с. Лиманськ (Херсонської губернії. – *Авт.*) зауважила, що дитинство провела в будинку рідних, де до восьми років дівчинку не обтяжували жодними заняттями. Навчатися почала з домашньою наставницею³⁰. Отже, наведені дівочі виклади про початок освітніх азів у родині містять виразне емоційне забарвлення – сум за роками природного та нерегламентованого повсякдення, без додаткових обов'язків, покладених на них. Водночас кожна авторка наголосила на наявності навчального етапу в їхньому дитинстві, який стає певним маркером дорослішання доньок.

Як зауважують дослідники дитинства у Російській імперії, соціальні зміни 1860-1870-х років вагомо позначилися на економічному становищі родин і загальній атмосфері в них у бік гуманізації відносин. Відбулися також докорінні зміни у підходах до жіночої освіти та виховання в державі. «Жіноче питання» постійно перебувало у фокусі громадських обговорень, дискусій на шпальтах преси, (пере)осмислення у педагогічній літературі, роботи спеціальних державних комісій. Відтоді основу світогляду «нової людини» становили: свобода думки, розвинута подруга життя та доцільна праця. Етос молоді ґрунтувався на рівності статей, що знаменувало принципово інше ставлення до жінки як до товариша; в ідеалі заперечували шлюб без кохання; ознакою «передової» людини стало оволодіння науковим знанням, тому прагнення розвитку та прилучення до науки стали найпершими критеріями оцінки особистості, у тому числі і жінок³¹. Окреслена аксіологія панувала в інтелігентному середовищі у столицях, університетських і губернських містах, а також здобувала прихильників серед учнівської молоді обох статей.

Постала генерація «нових практичних батьків», найбільш поширена на початок 20 ст. Головним каталізатором змін у взаємовідносинах батьків і дітей був матеріальний чинник, що коригував традиційний механізм участі родителів у житті нащадків³². Відзначимо принципово нові погляди щодо соціалізації доньок, професійна підготовка яких мала стати логічним підсумком їхнього навчання й

²⁷ Ibid. Арк. 73.

²⁸ Ibid. Арк. 45.

²⁹ Ibid. Арк. 74.

³⁰ Ibid. Арк. 86.

³¹ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії... С. 31.

³² Веремєнко В.А. Дворянская семья и государственная политика России (вторая половина XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Европейский дом, 2009. С. 623.

основою для самостійних заробітків. Маємо підстави стверджувати, що вищезазначені культурні новації повільно, але невпинно поширюються і в єврейських родинах аналізованої доби, про що свідчить автобіографічний наратив їхніх доньок.

Панівну виховну ідею батьків модерної доби сформулювала в автобіографії Сарра Стремевська. «В 6 років у мене вперше з'явилося бажання осягнути навколишній світ, але мені пояснили, що для цього треба багато і багато вчитися. Будучи дитиною вразливою, я це запам'ятала, і ця думка стала провідною в моєму освітньому житті»³³. Подальший виклад фрагментів її дитинства підтверджує сформовану в єврейській родині цінність інтелектуального розвитку доньки. «Навчившись читати, я захопилася читанням. Помітивши в мені ранній мотив до читання, родителі всіляко заохочували мене до цього, батько, купуючи для мене масу дитячих книжок, а мати віддаляла від мене сімейний шум»³⁴.

Залежно від статків, культурної націленості й освітніх можливостей сім'ї батьки приймали рішення щодо навчальної підготовки доньки. Поширеною серед батьків-євреїв була стратегія домашньої форми здобуття їхніми доньками початкової освіти. Така індивідуальна підготовка проходила під керівництвом спочатку матері / старшої сестри чи запрошеної вчительки, кінцевим результатом якої був вступ до обраного батьками навчального закладу.

Традиційно вибір освітнього закладу для нащадків у Російській імперії зумовлювали такі обставини: можливість отримати безкоштовне місце в певному закладі чи стипендію; статки родини; кількість дітей у сім'ї; наявність у когось з них обдарованості чи особливих талантів³⁵. Кожний із зазначених чинників міг стати основним чи впливати сукупно з іншими. Як виявив аналіз автобіографій єврейських доньок, їхні батьки діяли в межах вищевикладених обставин.

Вивчення дівочого автобіографічного наративу виявило, що шестеро з них відвідували місцеві початкові школи, одна – єврейську школу. Отже, третина (33,3%) батьків-євреїв для здобуття доньками початкової освіти скористалися загальнодоступними громадськими закладами нижчої школи – початковими народними училищами³⁶, мережа яких в Україні дієво зростала в модерну добу. Припускаємо, що для окремих єврейських родин вагомим аргументом була безоплатність навчання у народних училищах і, що не менш важливо, функціонування навчальних закладів у локаціях проживання здобувачок освіти.

³³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 58.

³⁴ Ibidem.

³⁵ *Веремко В.А.* Дворянская семья... С. 626.

³⁶ *Початкові народні училища* – заклади початкової освіти зі спільним навчанням обох статей у Російській імперії, організовані за Положенням 1864 року й іншими законодавчими актами для навчання дітей міських і сільських обивателів. Метою було утвердження релігійних і моральних основ та поширення корисних знань. Організаційно представлені однокласними та двокласними народними училищами, що різнилися навчальним компонентом. Однокласні училища (3-річний термін навчання) являли тип елементарної школи, навчальний план якої включав Закон Божий (короткий катехізис і священну історію), читання за книгами церковного і цивільного друку, письмо, арифметику, церковні співи. Двокласні училища (5-річний термін навчання) представляли розширену початкову школу і мали другий клас (2 роки навчання). Навчальний план другого класу включав додаткові предмети початкової освіти (короткий виклад історії, географії та природознавства). У початкових народних училищах навчалися за затвердженими Міністерством народної освіти програмами виключно російською мовою. У кінці 19 – на початку 20 ст. більша частина однокласних шкіл реорганізується у двокласні.

Приміром, Малка Збарская, здобувши початкову підготовку вдома під керівництвом своїх батьків, у сім років вступила до парафіяльного училища Білої Церкви, де навчалася два роки³⁷. Уд.-Р. Байдик старанно навчалася вдома і за три роки була підготовлена до місцевого сільського училища³⁸. Блискуче витримавши іспит, єврейська дівчинка була зарахована відразу до третього відділення. В автобіографії Удель-Рухля наголосила на сформованій цікавості до навчання і чималій учнівській допитливості, закладені, на нашу думку, базовою домашньою підготовкою. «Саме там і розпочалася найцікавіша частина прожитого мною життя, про яку нині згадую з теплим почуттям. Скільки задоволення і радості доставляло просинатися рано і, нашвидкуруч приготувавшись, йти засніженим шляхом до училища, що знаходилося на відстані трьох верст від нашого будинку! З яким інтересом я сприймала повідомлювані щодня нові знання, жадібно прислухалася до слів учителя. Навчалася весь час добре і за три роки закінчила курс з відзнакою»³⁹.

За наявності в населеному пункті проживання єврейської родини закладу початкової освіти підвищеного типу родителі віддавали доньок до нього. Як зауважила в автобіографії Рода Нухимовна Фількенштейн, «навчившись удома добре писати, читати і рахувати, вступила до 2 класу земського училища Переяслава⁴⁰. Два роки вибувши в ньому, скінчила з відзнакою»⁴¹.

У двокласному училищі минули шкільні роки і С. Лейтман, до якого вона вступила в 11 років. Навчалася Софія разом із старшою сестрою і 16 учнями на відділенні⁴². Саме у шкільному середовищі, яке складали дорослі хлопці (17-18 років), відчутною для дівчинки стала різниця в розвитку та підготовленості до навчання. Незважаючи на те, що сестри були молодше своїх однокласників – синів українських селян, які вже мали досвід навчання в церковнопарафіяльній школі, за рівнем розвитку єврейські учениці суттєво випереджали хлопців. В автобіографії С. Лейтман так описала виявлені культурні відмінності однокашників. «Їх простота і щирість згладжували недоліки виховання, розвитку, грубість середовища, адже в більшості це були сини простих селян. Все це були малороси, і свій природний гумор привносили низкою влучних прізвиськ. Більше дружила з ними сестра, яка була на два роки старше, на мене дивилися як на “маму” (як вони мене прозвали). Слід відзначити, що, будучи знайома із сільськими жителями, їхніми звичаями, характером, ми все ж таки не розраховували, що почуватимемося так добре в класі юнаків (першого року були тільки ми вдвох із сестрою, а наступного вже четверо [дівчат]). І, понад очікування, враження лишилося найприємніше. Більш важкий час настав після закінчення школи»⁴³. Утім, відмінності в рівні підготовки учениць-єврейок та учнів-українців не завадили встановленню простих товариських стосунків між школярами: завжди допомагали один одному, збиралися поза класом разом готувати завдання тощо. Софія констатувала, що у початковій школі була однією з кращих, успішних учениць.

³⁷ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 43.

³⁸ Так в автобіографії Удель-Рухля називає двокласне народне училище, в якому вона навчалася протягом трьох років.

³⁹ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 73.

⁴⁰ Так Рода називає двокласне народне училище, утримуване Переяславським повітовим земством.

⁴¹ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 59.

⁴² Ibid. Арк. 45.

⁴³ Ibid. Арк. 45зв.

Таким чином, загальна стратегія акультурації у формі інтеграції, обрана частиною єврейського народу, реалізується певними родинами в Україні через навчання власних доньок у загальнодоступних закладах нижчої освіти – народних училищах, розташованих у населених пунктах їхнього проживання. Прагматизм єврейських родин, які безперечно зважали на чітко виражений етноцентризм імперського шкільництва, що було визначено інституцією російської культури й етнічності, полягав у відправленні доньок по можливості ученицями до випускного відділення однокласного початкового училища чи відразу до другого класу двокласного училища. Навчання для єврейських дівчаток у початковій школі в Україні ставало важливим осередком міжкультурної комунікації учнів / учениць, носіїв різних культур / конфесій – української / православної та єврейської / юдейської. Безпосередніми результатами етапу початкового шкільного навчання підготовлених удома єврейських доньок ставало поглиблення їхнього внутрішнього потенціалу, формування дисциплінованості та навичок соціальної взаємодії з однокласниками, зазвичай представниками іншої етнічної, соціокультурної та гендерної групи. Щоправда, владний дискурс незмінним завданням шкільної освіти Російської імперії визначав формування світоглядної позиції учнівства, «бути відданими самодержавству, вірними православ'ю і гордими з того, що вони росіяни»⁴⁴.

Вступ до жіночої гімназії: СПОСОБИ І ЧИННИКИ

Відповідно до аналізованих матеріалів дівочих автобіографій більшість з них (61,1%) оминули етап відвідування громадського закладу початкової освіти, навчальну програму якого за рішенням батьків вони опановували вдома. При плануванні освітньої траєкторії своїх доньок батьки-євреї, в основному, націлювали їх відразу на вступ до закладу середньої освіти – жіночої гімназії.

Зауважимо, що жіночі гімназії у Російській імперії були найбільш поширеним типом середньої жіночої школи, загальнодоступними для доньок усіх станів, надавали ґрунтовну загальноосвітню підготовку, повний курс якої передбачав 7-річний (7 класів) термін навчання. Жіночі гімназії надавали випускницям педагогічну кваліфікацію – вчителювання у початкових народних училищах. При більшості жіночих гімназій діяв додатковий (8) педагогічний клас задля вдосконалення охочих гімназисток з методики викладання обраних навчальних дисциплін. Свідectво про завершення жіночої гімназії давало можливість випускниці продовжити навчання на вищих жіночих курсах у Російській імперії чи університетах Європи. Жіночі гімназії були як державними, так і приватними закладами освіти. Початково вони функціонували в усіх губернських містах, але з кінця 19 – початку 20 ст. в умовах прискорення динаміки суспільного розвитку в Україні жіночі гімназії організовують у повітових містах.

Прийом до лав учениць жіночої (про)гімназії передбачав складання претенденткою вступного іспиту за програмою початкової школи для зарахування до 1 класу. Батьки-євреї були добре обізнані з умовами прийому до закладу, тому практикували підготовку доньки під керівництвом матері чи запрошеної репетиторки до вступного іспиту. Як свідчить аналіз автобіографій, лише одна з курсисток – Нехамма Савранська – чітко вказала, що її готувала до вступного іспиту

⁴⁴ *Вумтекер Ц.Х.* Граф С.С.Уваров и его время. Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. С. 155.

до гімназії запрошена батьками приватна вчителька, решта відзначили домашню самопідготовку. Отже, маємо підстави констатувати, що матері-єврейки в аналізованих родинх були належно освіченими, могли самостійно підготувати доньку за навчальною програмою початкової школи, а також за програмою молодших класів гімназійного навчального курсу. У випадку непланованої батьками загальної середньої освіти для доньки, пріоритетності набувала самопідготовка останньої чи навчання на підготовчому відділенні при жіночій гімназії.

Як, власне, єврейські дівчатка сприймали домашню початкову освіту? Нас цікавить також їхнє ставлення до планованого батьками вступу до жіночої гімназії. Задля цього заглибимося у рядки їхніх автобіографій. Так, Іта-Естер Мойсеївна Шкловська з м. Царичанка Полтавської губернії відзначила, що її мотивацією до серйозного системного навчання у дев'ятирічному віці стала підготовка до вступного іспиту до гімназії⁴⁵. Отже, вона добре запам'ятала цілеспрямоване та наполегливе готування за програмою початкової школи, що якісно різнилося від здобутих у 7-8 років під керівництвом старшої сестри азів грамоти (вміння читати). Власне єврейські дівчатка сприймали початок підготовки в освітньому закладі з 8-9 років як норму. Про це прямо зазначила улюблениця родини (старша дочка та старша онучка) Роза Статникова з Переяслава Полтавської губернії: «Навчатися почала пізно. Тільки 10-11 років вступила до гімназії»⁴⁶.

Принагідно з'ясуємо, до якого класу жіночої гімназії вступили досліджувані єврейські доньки. Це важливо, оскільки в кінці 19 – початку 20 ст. непоодинокими стають відмови батькам у прийомі їхніх доньок до 1 класу гімназії через значну чисельність бажаючих та обмежений комплект місць в освітніх закладах. Тому одним зі способів улаштувати доньку до гімназії, був її вступ до інших класів закладу, де зазвичай вивільнялися місця через навчальну неуспішність учениць чи сімейні обставини. Утім, реалізувати таку освітню стратегію родителі могли лише за умови належної підготовки доньки до вступного іспиту за навчальною програмою конкретного класу жіночої гімназії. Безперечно, це потребувало як усвідомленого бажання кандидатки у гімназистки, так і батьківської підтримки в націленості на здобуття гімназійної освіти. Варто наголосити, що проживання євреїв у містах і містечках України було сприятливим чинником для доброї обізнаності щодо діяльності місцевих чи регіональних освітніх закладів, правил прийому до них, а також поінформованості щодо неформальних каналів і практик сприяння вступу доньки.

З 18 аналізованих автобіографій єврейських дівчат, які проживали в Україні, гімназійну освіту здобули 17 осіб⁴⁷. Групування за класами вступу до гімназії виявило такі результати: до 1 класу гімназії вступили 35,3%; до 2 класу – 5,9%; до 3 класу – 17,6%; до 4 класу – 23,5%; до 5 класу – 5,9%; до 6 класу – 5,9%; до 7 класу – 5,9%.

Виходить, що лише трохи більше 1/3 єврейських доньок змогли скористатися повним терміном гімназійного навчання – від 1 до 7 класу включно. Майже чверть

⁴⁵ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 5.

⁴⁶ Ibid. Арк. 56.

⁴⁷ Виняток становить Б.Л. Куценко (1882 р.н.), яка скінчила Золотоніську жіночу прогімназію, і подальшу освіту здобувала екстерном удома. Свідоцтво про гімназійну освіту отримала на підставі складання іспиту за навчальний курс у Фундуклеївській жіночій гімназії м. Києва.

дівчат розпочали навчання в гімназії тільки з 4 класу, який є завершальним етапом неповної середньої освіти (рівень прогімназії). Прикметно, що наявні здобувачки, які вступили відразу до старшої школи (5-7 класи), таких – 17,6%. Встановлені нами кількісні параметри тривалості гімназійної траєкторії єврейських доньок потребують з'ясування соціальних підстав виявленого феномену. Задля цього заглибимося в автобіографічний наратив досліджуваних дівчат.

Скорочений термін навчання у жіночій гімназії серед єврейок зумовлювати такі соціальні обставини. По-перше, окремі батьки не планували гімназійну освіту доньки, про що останні прямо зазначили в автобіографії. Приміром, киянка Духіна з родини кравця, після здобуття початкової освіти в єврейській школі, на професійну підготовку була віддана батьком до школи рукоділля. Наведемо її автентичні міркування з цього приводу.

«Мета мого батька-кравця – зробити мене модисткою. Однак зі школи рукоділля я винесла так мало з того, що потрібно знати модистці, що не могла відчувати себе прикріпленою до певного ідеалу життя. У моїй юній голові вирували думки і сподівання, які не мали нічого спільного з модами, кроєм і шиттям. Біда була в тому, що родителі, особливо батько, мало цінували мої надії і не висловлювали ніякої готовності виділити зі свого скромного заробітку левову частину на реалізацію моїх ідеалів, до чого першим кроком був вступ до гімназії»⁴⁸. Духіна лаконічно резюмувала, що їй самій довелося шукати кошти для реалізації омріяного. Отже, в ситуації конфлікту інтересів щодо майбутнього доньки (вічна проблема «батьки і діти»), прагматизм родителя-кравця було подолано аргументом самостійного фінансування дівчиною-підлітком свого вступу до гімназії.

Про те, що жіноча гімназія початково не входила в її життєві плани, відзначила Синявська, донька підприємця-буфетника на пароплаві за маршрутом Могилів–Лоїв. «Під час навчання в двокласному училищі Києва я не думала, що зможу дістатися до гімназії. Правда матір дуже хотіла дати мені освіту, проте вона планувала віддати мене в торговельну школу, так як платити за гімназію рідним було невідповідно до їхніх достатків»⁴⁹. Усе змінила добра okazія, а саме випадкова зустріч зі шкільною подругою Дашко⁵⁰, яка поділилася з Синявською очікуванням на сприяння у прийомі до гімназії їхнього колишнього вчителя російської мови («І. Г. Х»), що спонукало доньку буфетника до посиленої підготовки. Повернула до життєвих реалій самостійну дівчину-підлітка відмова у вступі до 3 класу Києво-Подільської жіночої гімназії через відсутність місць, поглиблена розчаруванням від нездійсненої педагогом протекції. Утім, наполеглива киянка слідує визначеному вектору здобуття середньої освіти. Впевненості Синявській надавала компанія шкільної подруги Дашко, відсутність перешкод з боку батьків, обізнаність із наявністю вільних вакансій у 4 класі обраної гімназії, а також більш дієва форма підготовки до вступу – навчання у підготовчому класі закладу.

⁴⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 21.

⁴⁹ Ibid. Арк. 27зв.

⁵⁰ Детальніше про Дашко див.: Драч О. «У житті поки “щастить”»: освітня траєкторія пересічної киянки модерної доби за автобіографією. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 29-37. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.4

Підсумком стало успішне складання нею вступних іспитів і зарахування до 4 класу Києво-Подільської жіночої гімназії»⁵¹.

Про те, що «батьки і не думали навчати її в гімназії» відверто зазначила Марія Бравер з містечка Білопільля, якій «через погані матеріальні умови» родини належало обмежитися домашньою підготовкою. Що уможливило здобуття дівчинкою із малозабезпеченої єврейської сім'ї середньої освіти? Наведемо рядки з автобіографії М. Бравер. «Але на щастя у 1907 році в Козятині відкрили жіночу прогімназію баронеси Е.А. фон Таубе. Оскільки Білопільля знаходилося лише за 15 км від Козятина, де у мене була рідня, то батьки вирішили віддати мене до прогімназії. Я вступила до 3 класу. Успіхи мої виявилися відмінними»⁵².

Через роки курсистка, осмислюючи віхи своєї біографії, неочікуваний подарунок долі – можливість здобути гімназійну освіту – підкреслює фразою «на щастя», що доводить її повну готовність коритися рішенню родителів щодо винятково домашнього виховання. Економію сім'ї Бравер забезпечило проживання доньки-гімназистки в рідні, а не пансіоні приватного закладу, що, на нашу думку, стало дієвим аргументом для батьків в умовах зміни освітніх планів. За рік заклад трансформувалася у гімназію і був переведений у Здолбуново, куди і вирушила на продовження навчання сумлінна учениця Бравер.

Життєва історія М. Бравер конкретизує як соціальні зміни модерної доби, а саме зростання мережі середніх жіночих навчальних закладів початку 20 ст. у державі, що розширювало простір індивідуальних можливостей, зокрема, єврейської дівчинки з бідної родини України, котра здобула слушну нагоду на гімназійну освіту. Не зменшуючи ролі зовнішніх чинників, як-то відкриття та близькість жіночого приватного середнього закладу, що забезпечили матеріально-побутові аспекти отримання донькою гімназійної освіти, вважаємо, що вагома роль у реалізації отриманого шансу належала саме Марії, яка змобілізувала свої внутрішні ресурси на результативне навчання та переконала практичних батьків-євреїв у доцільності її підтримки. Підсумком освітньої підготовки М. Бравер у жіночій гімназії стала золота медаль.

Другим чинником, що зумовлював скорочений термін навчання єврейських доньок у гімназії, було проживання у віддаленому містечку, де не було закладів середньої жіночої освіти. Прямо про це зазначила в автобіографії курсистка Шехтман, яка народилася у містечку Подільської губернії, звідки батьки «невдовзі виїхали, вимушені до цього плохими матеріальними умовами. Поселилася родина в глушині Бессарабії, де окрім початкового училища не було інших навчальних закладів»⁵³.

Здобуття середньої освіти для вже згаданої Уд.-Р. Байдик, жительки маленького містечка Полонне, пов'язано з переїздом до іншого міста, залишенням рідної домівки та батьків, що давалося їй важко. «Жодних інших навчальних закладів [окрім початкового училища] у нас не було і для вступу в гімназію довелось поїхати з рідного дому. Важко було розлучатися з батьками, з домашньою обстановкою, де минало моє дитинство! Проте потрібно було вчитися, і я поїхала до найближчого міста Острог»⁵⁴. Уд.-Р. Байдик вступила до 3 класу жіночого

⁵¹ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 28.

⁵² Ibid. Арк. 74.

⁵³ Ibid. Арк. 33.

⁵⁴ Ibid. Арк. 73.

навчального закладу М.Г. Рекало. Утім, за три роки цей заклад в Острозі закрили. Завершувати здобуття повної середньої освіти батьки відправили до нововідкритої жіночої гімназії Е.А. фон-Таубе до Здолбуново Волинської губернії. Прийнята до 6 класу, Байдик за два роки успішно завершила повний курс навчання і по випуску з гімназії була нагороджена золотою медаллю.

Б. Фрейдіна з містечка Борзни, витримавши іспит, вступила до 4 класу жіночої гімназії Е.Д. Кузнецової у Чернігові. Нехама Савранська із с. Лиманськ опанувала навчальну програму вдома під керівництвом домашньої наставниці. Підготувавшись до 5 класу, дівчина-підкліток вступила до Новомосковської жіночої гімназії⁵⁵.

Третім чинником, що скорочував перебування єврейських доньок у гімназії, визначаємо труднощі зі вступом до місцевої гімназії. Підстави для такого твердження виявили у життєвих історіях двох дівчат. Приміром, Фрума-Сарра Берман з Білої Церкви пояснила в автобіографії освітню стратегію її родини: «Першою моєю вчителькою була мама, яка навчила мене читати на 5 або 6 році мого життя, точно не пам'ятаю. Вона ж підготувала мене до іспитів, які я складала при місцевій жіночій гімназії для отримання свідоцтва за 1 та 2 класи. У 1908 р. батьки переїхали до Києва. У тому ж році вступила до 3 класу Київської приватної жіночої гімназії Л.Є. Браткової»⁵⁶.

Опосередковано нашу думку про «зачіпки» юдейкам при прийомі до місцевих гімназій засвідчує освітня траєкторія Хаї Карович з Одеси, яку в 9 років віддали до жіночого училища 1 розряду Ковльман-Клейман, де вона навчалася протягом п'яти років. Тільки опісля скінчення курсу навчання в ньому вона продовжила здобувати освіту в Одеській жіночій гімназії Жаботинської-Копп, котру успішно скінчила у 1911 р.⁵⁷

По-четверте, чинником, що скорочував перебування єврейських доньок у гімназії, виявлено нездання («провал» за визначенням дівчат-невдах) вступного іспиту до закладу. Про те, що вступний іспит до жіночої гімназії був справжнім випробуванням для єврейських доньок, переконує вивчення їхнього автобіографічного нарративу. Навіть ті з дівчат, хто успішно склав екзамен, запам'ятали його як «освітню ініціацію», про що свідчить семантика тексту еґо-документів. Зокрема, «склавши іспит», «вдалося скласти іспит», «витримали іспити і були прийняті до гімназії».

Щиро й емоційно свій провал на вступному іспиті до 5 класу гімназії подала в автобіографії С. Лейтман з Київщини. Для Софії, успішної випускниці місцевого двокласного початкового училища, негативна екзаменаційна оцінка, як результат вступного випробування, стала глибокою особистою драмою. «Пам'ятаю, як це мене вразило, до часу вбило надію, віру в свої сили. На тепер причини мені зрозумілі: нові обставини, нові люди, страх перед іспитом, острах отримати незадовільну оцінку... Звідси хвилювання, плутані відповіді і провал. Підготовлена я була добре. Але тоді, всі ці доводи і втішання на мене не діяли. Взагалі невдачі, крах надій важко пережити. І тепер з подібними явищами доводиться рахуватися і нелегко витерплювати, а в юні роки, коли враження позначаються сильніше, такі факти лишають глибокий слід. Мені тоді здалося, що більшого горя бути не може.

⁵⁵ Ibid. Арк. 86.

⁵⁶ Ibid. Арк. 35.

⁵⁷ Ibid. Арк. 87.

Ситуацію поглиблювали страждання самолюбства – не здала, отже, скажуть погано знала, навчалася, так як екзамен є результатом занять протягом року»⁵⁸. Виправити ситуацію батьки Лейтман вирішили зміною місця проживання родини. Без жодних пояснень Софія констатувала далі в автобіографічному наративі: «Слідом за цим настає зовсім інше життя – ми переїхали в Самару».

Отже, занурення у дівочі історії життя виявляє низку обставин, що доводилося долати їхнім родинам задля реалізації освітніх планів щодо доньок. Практичні батьки-євреї слідували усталеним підходам щодо їхньої підготовки, тому обирали найбільш доступний варіант. У частини сімей складнощі гімназійної підготовки нащадків зумовлені їхньою локацією, тобто проживанням у малих населених пунктах, віддалених від губернських і повітових міст.

Водночас націляння батьків на середню освіту дівчинки актуалізувало низку питань для єврейської сім'ї, а саме: готовність відправити неповнолітню доньку до чужого міста; пошук родичів для проживання гімназистки у них; наявність коштів для фінансування навчально-побутових витрат. З усіх вищенаведених аспектів, над якими роздумували батьки, реальною перешкодою в пізньоімперську добу могло стати тільки їхнє небажання навчати доньку в гімназії. Утім, навіть цю психологічну установку затяті у своєму прагненні здобути гімназійну освіту доньки з часом долали. Маємо всі підстави для такого твердження, оскільки дівочий автобіографічний наратив доводить, що їхнє невідступне бажання навчатися в гімназії ставало дієвим каталізатором (транс)формування родительського рішення у разі вагань чи упереджень останніх.

Значущість гімназійної освіти у візії здобувачок

У вищевикладеному матеріалі доведено, що окрему групу єврейських дівчат формували уродженки населених пунктів України, де не було середніх навчальних закладів для жінок. Важливо з'ясувати, доньок якого віку батьки-євреї благословляли на навчання в середньому навчальному закладі чужого міста. Звернемося до автобіографічного наративу дівчат.

Сарра Стремовська із с. Покровське Олександрівського повіту Катеринославської губернії констатувала: «На 11 році батьки вирішили віддати мене до гімназії. Оскільки проживали в провінції, довелося везти мене в чуже місто. Але я з радістю про це подумувала, бо знала, що там мені відкриється нове життя. Вступила до 1 класу Новомосковської жіночої гімназії»⁵⁹. Згадувана Б.Фрейдіна з Борзни проживала вдома до рішення батьків про її навчання в гімназії. У 12 років вона вступила до 4 класу жіночої гімназії Е.Д. Кузнецової в Чернігові, отже мусила залишити рідних, оселю та здобувати науку в губернському місті⁶⁰.

Прикметно, що серед родителів-євреїв модерної доби були такі, котрі благословляли здобувати середню освіту в чужому місті відносно малолітніх доньок, зокрема 9-10 річного віку. Про це свідчить вивчення автобіографій Удель-Рухлі Байдик, Гені Динабурської, Іти-Естер Шкловської⁶¹.

Дівчина модерної доби – це випускниця гімназії. Від'їзд дівчат-підлітків для здобуття середньої жіночої освіти – переважно гімназійної – стає типовим явищем

⁵⁸ Ibid. Арк. 47.

⁵⁹ Ibid. Арк. 58.

⁶⁰ Ibid. Арк. 30.

⁶¹ Ibid. Арк. 73, 69, 5.

межі 19 – початку 20 ст. Нашу думку про сформовану націленість досліджуваних єврейських доньок на гімназійну освіту, як необхідний етап соціалізації, підтверджують фрази їхнього автобіографічного наративу: «потрібно було вчитися» (Уд.-Р. Байдик), «бажала, безперечно, навчатися далі» (Шехтман), «треба багато і багато вчитися» (Сарра Стрёмовська). Єврейські доньки охоче готувалися розпочинати самостійне дорослішання. Вивчення їхніх еґо-документів допомагає реконструювати дівочі відчуття, в яких переважає жадання змін, очікування «нового життя» і його змістового наповнення («найцікавіша частина прожитого мною життя»), яке пов'язують зі вступом до середнього закладу освіти. Зауважимо, що формування нового типу дівчат – «дівчиць з амбіціями», які прагнули через здобуття ґрунтовної освіти і фаху вийти за межі традиційної ролі дружини та матері, засвідчено вже у 1870-1880-х роках⁶². Серед таких дівчат-новаторок було чимало єврейських доньок, у тому числі з України.

Дівчатам-підліткам модерної доби затісно у родинному колі невеличких містечок. Одноманітність і порожнеча життя в провінції, зокрема в межах смуги осілости євреїв у Російській імперії, представлені її колишніми жителями в образі сонливого маломістечкового середовища, юдейська громада якого відгороджена від зовнішнього світу, доповнювалися підсвідомим прагненням дівчат до власних ідеалів – знання й освіченості, що мали окреслити шлях до кращого майбутнього⁶³. Водночас не всі з охочих вийти за межі усталеної містечкової буденності могли поїхати на навчання до губерньського міста. Вивчення дівочих життєвих історій виявило практиковану ними самоосвіту задля здобуття свідцтва про закінчення гімназії та реалізації подальших планів щодо отримання вищої освіти.

Розглянемо обставини з автобіографії Б.Л. Куценок (1882 р.н.), уродженки містечка Золотоноша Полтавської губернії, яка здобувала освіту у місцевій 4-класній прогімназії, котру скінчила в 13 років. Вірогідно перед випускницею постає слушне питання: що ж маю робити далі? Чому присвятити себе? Чим заповнити вільний час? Чекати заміжжя чи продовжити освіту? Дівчина-підліток зорієнтована на самовдосконалення, що нелегко у провінційній глушині. Вона щиро зізнається в автобіографії, що її «подальше навчання відбувалося неправильно через брак учителів у нашому містечку»⁶⁴. Можливістю отримати бажане наставництво для допитливої дівчини стали приватні заняття від заїжджої влітку до Золотоноші студентської молоді.

Автобіографія Б.Л. Куценок дає нам розуміння моделі поведінки неповнолітніх єврейських дівчат із провінційних містечок, родини яких не наслідувалися відправити їх на продовження навчання до чужого губерньського міста. Опанування ученицею курсу прогімназії не лише надало їй певні знання, а й сформувало кругозір, допитливість і прагнення до самовдосконалення. Інтелектуальну «спрагу» можна було задовольнити читанням літератури, проте за відсутності системності, за визнанням дописувачки, це не мало очікуваного результату. Окрім того, дівчатам з небагатих родин, особливо у провінції, було складно віднайти книжки. На вищевикладені обставини прямо вказував організатор перших вищих жіночих курсів в імперії професор В.І. Гер'є⁶⁵. Таким

⁶² Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії... С. 59.

⁶³ Avrutin E.M., Greene R.H. Introduction... P. XIII.

⁶⁴ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 22.

⁶⁵ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії... С. 36.

дівчатам доводилося вивчати науки самотужки вдома, що і відзначила в автобіографії Куценок. Вірогідно батьки-євреї не противилися такій індивідуальній формі розширення знань донькою: вона вдома, під їхнім наглядом, можливо, трапиться гарна партія для заміжжя.

Б.Л. Куценок в автобіографічному наративі представила підсумковий результат семирічних зусиль щодо вибору подальшої життєвої стратегії: у двадцять років вона склала іспити за програмою 7 класів при Фундуклеївській жіночій гімназії Києва. Отримавши свідоцтво про гімназійну освіту, дівчина поїхала здобувати освіту до Франції, де стала студенткою природничого факультету Нансійського університету. Скінчивши навчання у 1907 р., за кілька місяців Б.Л. Куценок захистила дисертацію на ступінь доктора природничих наук. Утім, вона не вдовольнилася здобутою високою кваліфікацією природознавця, тому продовжила навчання на медичному факультеті Нансійського університету. З часом Б.Л. Куценок перевелася на медичне відділення Київських ВЖК, де у 1912 р. складала додаткові іспити за курс чоловічих гімназій⁶⁶.

Вищевикладений аналіз автобіографічного наративу Б.Л. Куценок дає підстави стверджувати, що єврейські дівчата з маленьких містечок України на межі століть уже не боялися лишитися «старою дівою», не зважали, що скажуть люди, а, головне, мали достатньо внутрішнього потенціалу обирати життєвий шлях і самостійно його реалізовувати. Вони були достатньо обізнані з можливостями соціальної реалізації емансипованого жіноцтва, формували ширші запити, ніж винятково шлюб і материнство, наслідували панівний у публіцистиці та літературі модерної доби дискурс громадського служіння, прагнули кваліфікованої професійної праці. Батьки-євреї за такої ситуації матеріально підтримували вибір доньок.

Зауважимо, що навіть у ситуації втрати родителів, працьовитим єврейським ученицям на обраному ними шляху навчання допомагали старші нащадки чи благодійники. Пріоритетним чинником ставала висока особиста умотивованість, цілеспрямованість і наполегливість здобувачки освіти, а не наявність матеріальних засобів, про що свідчить доля курсистки-медички Шехтман.

Як із сумом відзначила в автобіографії уродженка містечка Подільської губернії Шехтман, звідки її сім'я невдовзі виїхала через скрутні матеріальні умови, «вони оселилися в глушині Бессарабії, де не було інших навчальних закладів окрім народного училища»⁶⁷. Дівчинка, як і старші сестри, його скінчила та бажала продовжити навчання. Утім поїхати до більшого міста, де були гімназії, єврейська донька не могла, не було грошей. Довелося одночасно вдатися до підробітків («давати приватні уроки») і самостійно навчатися. Черговим випробуванням для Шехтман стала смерть батька, через що родина зосталася без засобів до існування. Старші діти заробляли обмаль грошей, жилося сім'ї вкрай погано. Отже, у дівочій пам'яті добре викарбувалася їхня бідність і здавалося б безвихіддя.

Утім, Шехтман не відмовилася від обраної установки на продовження власної освіти, задля чого невтомно самостійно працювала над поступальним освоєнням навчальної програми жіночої гімназії. Результатом копіткої дівочої праці стало складання іспиту за курс 4 і 5 класів жіночої гімназії. Водночас така освітня

⁶⁶ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 22.

⁶⁷ Ibid. Арк. 33.

цілеспрямованість єврейської дівчинки у маломістечковій Бессарабії не лишилася непоміченою. Місцевий благодійник К.Ф.Казимир пообіцяв їй матеріальну підтримку, і Шехтман вступила до 7 (випускного) класу Одеської жіночої гімназії. Рух до мети – здобуття ґрунтовної освіти – вимагав від дівчини надзвичайної концентрації вольових зусиль. Вона не могла дозволити собі послаблення навіть через несподівану смерть матері, завершуючи омріяне навчання з величезним смутком і болем на душі. Гімназистка Шехтман сповна виправдала очікування свого покровителя, навчалася гарно і на випуску була нагороджена золотою медаллю⁶⁸.

Перед нею, як і більшістю досліджуваних дівчат, постало питання: що робити далі? Вона – повна сирота, має неабиякі здібності до навчання, засвідчені гімназійною медаллю, і, найголовніше, сформоване бажання продовжувати власний розвиток та освіту. Черговим омріяним етапом освітньої траєкторії Шехтман визначила здобуття вищої медичної освіти задля подальшої соціально-професійної реалізації. Підживлювали сподівання випускниці обіцянки благодійника К.Ф.Казимира за рік відправити її навчатися на вищі жіночі курси. Отже, ціль визначена, і єврейська дівчина-сирота формує подальші життєві плани навколо неї.

Висновки

Результати дослідження дають підстави екстраполювати тезу Б. Натанса щодо «інтеграції євреїв до російського суспільства задовго до 1917 року» і на жіночу частину етносу. Освіта жінок не регламентувалася законами Тори, тому в їхньому середовищі, зважаючи на «переваги маргінальності» (І. Паруш), новації знаходили відгук і вирізнялися широтою.

Дівоче дорослішання в умовах суспільних трансформацій модерної доби в Україні, що прискорили динаміку соціокультурних новацій, розширили спектр громадської та професійної активності жіноцтва, змінили демографічну поведінку населення, а також ціннісні пріоритети соціуму й особи, було непростим. Традиційний взірць жіночої поведінки з відповідним рольовим змістом (дружина, матір, домогосподиня та вихователька нащадків) лишався панівним, утім практикою пореформених генерацій було сформовано альтернативну соціальну модель з новими константами ідентичності – атестат про середню освіту, фахова підготовка, кваліфікована праця, економічна незалежність. Незалежність працюючої жінки ставала чинником її нової ідентичності в соціумі та родині.

Емансипацію євреїв у формі набуття громадянських прав і свобод протягом 19 – початку 20 ст. доповнювала акультурація та секуляризація (та / чи перехід у християнство), отже поступальна відмова від юдаїзму та ґрунтованих на ньому традицій. За можливості, батьки-євреї мінімізували вплив зовнішнього середовища на малолітніх доньок через домашню початкову освіту. Родинну турботу засвідчують прагматичні заходи щодо освітньої підготовки доньок-підлітків, націлені на вступ і навчання останніх у жіночій гімназії попри віддаленість закладу, труднощі зі вступом, матеріальні витрати. Неповний навчальний курс – такими були реалії доступності гімназійного навчання для майже $\frac{2}{3}$ єврейських дівчат України за їхніми автобіографіями. Гімназійна освіта

⁶⁸ Ibidem.

слугує маркером новацій у взаємовідносинах старших і молодших в єврейських родин, що виявляє індивідуалізм доньок, які у різний спосіб включають її в свої наміри щодо майбутнього та відстоюють власний варіант соціально-професійної реалізації, батьки ж, керуючись любов'ю та повсякденним утилітаризмом, не противляться.

Пошуки Я-ідентичності єврейськими доньками періоду ранньої юності (Е. Еріксон), зумовлені суб'єктивним досвідом дитинства та підсвідомими установками щодо упереджень зовнішнього світу до юдеїв, пов'язані з відмовою від звичного домашнього життя, ухваленням життєво важливих рішень, самостійних дій залежно від ситуативних детермінант і соціальних ролей. Баланс між внутрішньо-індивідуальною сутністю та можливостями її реалізації амбітні дівчата вбачали в організації життєвого досвіду через гімназійну освіту, що мала формалізувати їхню особистісну цілісність і гармонійність функціонування в імперському соціумі. Щирі зізнання про те, що потрібно було вчитися, а також цілеспрямовані дії єврейських доньок на здобуття ними середньої освіти, засвідчують обумовленість їхньої автобіографічної свідомості панівними культурними наративами модерної епохи. Гімназійне навчання гарантувало ученицям добре оволодіння знанням компонентом середньої освіти, що становило основу культурного капіталу, властивого інтелігенції. Омріяний атестат жіночої гімназії ставав перепусткою до іншого, кращого світу, і символізував для його власниць дійсний духовний прорив – не лише за смугу постійної єврейської осілости, а й за рамки традиційного світу, обмеженого для жінки лише домом і дітьми.

REFERENCES

- Adler, E.R.** (2011). *In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*. Detroit: Wayne State University Press [in English].
- Adler, E.R.** (2004). Rediscovering Schools for Jewish Girls in Tsarist Russia. *East European Jewish Affairs*, 34 (2), 139-150. DOI: 10.1080/1350167052000340922 [in English].
- Avrutin, E.M. & Greene, R.H.** (2011). *The Story of a Life: Memoirs of a Young Jewish Woman in the Russian Empire*. Northern Illinois University Press [in English].
- Bezarov, A.** (2009). Features of state policy in the Jewish question in the reign of Alexander III. Proceedings of the Conference: *Shestnadsataya ezhegodnaya mezhdunarodnaya mezhdistsiplinarnaya konferentsiya po iudaïke*. Vol. 3. Moskva, 44-54 [in Russian].
- Bezarov, O.T.** (2010). *The Jewish Question in the Russian Empire during 1881-1894: Evolution of State Policy*. Chernivtsi: Nashi knyhy [in Ukrainian].
- Bezarov, O.** (2014). The issue of identity of Russian Jews in the social and political discourse of the Russian Empire on the eve of the Great Reforms. *Ukraina-Yevropa-Svit*, 14, 183-193 [in Ukrainian].
- Buckner, J.P. & Fivush, R.** (1998). Gender and Self in Children's Autobiographical Narratives. *Applied Cognitive Psychology*, 12 (4), 407-429 [in English].
- Drach, O.O.** (2011). *Women's higher education in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries*. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Drach, O.O.** (2020). "Life is Still 'Lucky'": Educational Trajectory of the Average Kyivan Woman in the Modern Era Based on the Autobiography. *Kyivski istorychni studii*, 2 (11), 29-37. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.4 [in Ukrainian].
- Drach, O.O.** (2021). "Childhood Left the Brightest Memories": Early Years Described in the Autobiographies of Jewish Female Students in the Early 20th Century. *Scripta Judaica Cracoviensia*, 19, 43-64. DOI: 10.4467/20843925SJ.21.004.16413 [in English].
- Drach, O.O.** (2022). "Efforts and labour defeat all resistance": autobiographies of Jewish female students of the early twentieth century about the path to higher medical education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*, 22 (4), 379-399. DOI: 10.1080/14725886.2022.2044727 [in English].

- Ermak, Yu.** (2016). Jewish Wedding Manners in Women's Memoirs (19th – early 20th centuries). *Vesnik Brestskaga universiteta. Seriya 2. Gistoriya. Ekanomika. Prava, 1*, 84-90 [in Russian].
- Ermak, Yu.G.** (2011). The family upbringing of a Jewish girl in the second half of the 19th century. *Shliach u navuku*. Hrodna, 227-230 [in Russian].
- Ermak, Yu.** (2018). Ethno-pedagogical Traditions of Jewish Women's Upbringing at the end of the 19th – early 20th century. *Revista de Etnologie și Culturologie, 23 (1)*, 83-91 [in Russian].
- Hertz, D.** (2014). Dangerous Politics, Dangerous Liaisons: Love and Terror among Jewish Women Radicals in Czarist Russia. *Histoire, économie & société, 4*, 94-109. DOI: 10.3917/hes.144.0094 [in English].
- Hrynevych, L.V. & Hrynevych, V.A.** (2005). Jews in Ukraine. In **Smolii, V.A. (Ed.)**. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, 72-88 [in Ukrainian].
- Ivanov, A.** (2009). *Jewish students in the higher school of the Russian Empire of the early 20th century. What was it like? The experience of sociocultural portraits*. Moskva: Novyi khronograf [in Russian].
- Khiterer, V.** (2018). How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860-1917. *Polin: Studies in Polish Jewry, 30*, 155-179 [in English].
- Natans, B.** (2007). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya [in Russian].
- Nelson, K. & Fivush, R.** (2020). The Development of Autobiographical Memory, Autobiographical Narratives, and Autobiographical Consciousness. *Psychological Reports, 123 (1)*, 71-96. DOI: 10.1177/0033294119852574 [in English].
- Parush, I.** (2004). *Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*. Waltham, MA; Hanover, NH [in English].
- Rybnikov, N.** (1916). *The ideals of high school students. Essay on the psychology of youth*. Moskva [in Russian].
- Safonov, A.A. & Naumov, I.A.** (2013). Restriction of the rights of the Jewish population of the Russian Empire in access to higher education in the late 19th – early 20th century. *Grazhdanskoye obshchestvo v Rossii i za rubezhom, 3*, 36-41 [in Russian].
- Sobolevskaya, O. & Goncharov, V.** (2005). *Jews of Grodno Region. Life before the Catastrophe*. Donetsk: Nord Press [in Russian].
- Sobolevskaya, O.** (2010). The problem of overcoming cultural boundaries in the memoirs of Jewish women of the second half of the 19th century. Proceedings of the Conference: *Narody, kultura i sotsialnye protsessy na pogranychie*. Grodno: GrGU, 372-376 [in Russian].
- Ulyanova, O.S.** (2017). Opportunities for Jews to receive education in the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 416*, 155-159. DOI: 10.17223/15617793/416/23 [in Russian].
- Veremenko, V.A.** (2009). *The noble family and the state policy of Russia (the second half of the 19th – early 20th centuries)*. Sankt-Peterburg: Evropeiskiy dom [in Russian].
- Vinogradov, N.** (1907). Kyiv educational district in 1905. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. Novaya seriya IX (3), 34-47 [in Russian].
- Whittaker, Ts.** (1999). *Count S.S. Uvarov and his times*. Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 01.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 11.06.2024